

İki Arap Âliminin Gözünden XVI. Yüzyılda İstanbul

Mustafa S. Küçükaşcı

Marmara Üniversitesi

İstanbul kuruluşundan itibaren yerli ve yabancı pek çok insanın ilgisini çeken şehirlerin başında gelir. Önce Bizans daha sonra da Osmanlı başkentini ziyaret eden bilgin ve gezginler gördüklerini kendilerinden sonraki nesillere aktarmayı önemli görmüşlerdir. Osmanlı döneminde başkent İstanbul'un dışında Mekke, Medine, Kudüs, Şam, Kahire gibi kültürel bakımdan gelişmiş şehirler cazibe merkezleriydi. Bu şehirler arasında başta hadis olmak üzere çeşitli ilimleri tahsil etmek ve bazı konularda bilimsel müzakerelerde bulunmak amacıyla seyahatlere çıkmak yaygındı. Bununla birlikte payitaht İstanbul'u diğerlerinden farklı kılan bir hususiyet daha vardı. O da İstanbul'un sadece ilmî faaliyetler için değil aynı zamanda siyasî gerekçelerle de ziyaret ediliyor olmasıydı. Osmanlı ülkesinin dört bir yanındaki âlimler ilmî faaliyetlerinden başta padişah olmak üzere devlet adamlarının haberdar olmasını sağlamaya çalışıyorlar, dolayısıyla da İstanbul'da görev almayı ilim hayatlarındaki en büyük hedeflerden birisi olarak görüyorlardı. Osmanlı döneminde gördüklerini kaydederek gelecek nesillere aktarmak kaygısını Batılılar kadar taşımayan Müslüman bilgin ve seyyahlar arasında İstanbul izlenimlerini sonraki nesillere aktarabilmek amacıyla kayıt altına alanlar da olmuştur. Dinî ilimlerde

yetkin bir âlim, aynı zamanda edip ve şair olan Bedreddin el-Gazzî (ö. 1577) ile Mekke ve Yemen'e dair eserleriyle tanınan Kutbeddin el-Mekki'nin (ö. 1582), XVI. yüzyıl İstanbul'una dair izlenim ve kayıtları bu yazının konusunu oluşturacaktır. Osmanlı toplum yapısı ve düzeni altı asırlık tarihi boyunca çeşitli aşamalar geçirerek değişikliklere uğramıştır. Bu husus İslâm dünyasının Osmanlı egemenliğine girdiği XVI. yüzyılda daha da belirgindir. Bu bakımdan Bedreddin el-Gazzî ile Kutbeddin el-Mekki gibi içerden iki kişinin, Osmanlı toplum ve devlet düzeninde önemli değişikliklerin yaşandığı XVI. yüzyıldaki İstanbul'a dair izlenimleri önem arz etmektedir.

23 Haziran 1499 Şam doğumlu olan Ebü'l-Berekât Bedreddîn Muhammed el-Gazzî el-Âmirî Şam'ın birçok önemli âlim yetiştiren ailelerinden birisine mensuptur. Dinî ilimler sahasında iyi yetişen ve eğitimini tamamlamak için bir süre Mısır'a giden Bedreddin el-Gazzî'nin Emeviyye Camii'nde şeyhülkurrâlık ve maksure imamlığıyla başlayan meslek hayatı sırasıyla Âdiliyye, Fârisiyye, Berâniyye, Mukaddemiyye, Takviyye ve Cevvâniyye medreselerinde verdiği derslerle sürdü. Erken yaşlardan itibaren fetva vermeye ve telif çalışmalarına başlayan Bedreddin el-Gazzî çok sayıda öğrenci yetiştirdi. 16 Ocak 1577 Çarşamba günü Şam'da vefat etti ve ertesi gün Emeviyye Camii'nde Şeyhülislâm Şehâbeddin el-Aysâvî tarafından kaldırılan cenaze namazından sonra Şeyh Arslan Türbesi'ne defnedildi. İlim ve irfan sahibi olan Bedreddin el-Gazzî zamanının önemli âlimlerinden birisiydi. Aynı zamanda divan sahibi bir şair olan Bedreddin el-Gazzî tefsir, kıraat, hadis, fıkıh ve fıkıh usulü, kelâm, Arap dili ve edebiyatı, ilimler tasnifi ve eğitim gibi çeşitli alanlarda bazıları manzum olmak üzere 110'dan fazla eseri telif eden velut bir yazardı.

Bedreddin el-Gazzî 16 Mayıs 1530'da saraydan bazı isteklerde bulunmak amacıyla oğlu Şehâbeddin Ahmed ve birkaç dostuyla birlikte İstanbul'u ziyaret etti. Şam'dan İstanbul'a gidişini ve yol boyunca gördüklerini *el-Metali'ül-bedriyye fi'l-menâzili'r-(fi'r-rihletü'r) Rûmiyye*¹ adlı eserinde kayıt altına aldı. Osmanlı başkentindeki ilk gününü İstanbul için önemli bir pazar ve yerleşim yeri olan Üsküdar'da geçiren ve burada bulunan Fatih Sultan Mehmed imaretinde bir gece

•••••

1 Tek nüshası Köprülü Kütüphanesi'nde bulunan bu eserin Anadolu sınırları içindeki kısmı, özellikle de Bedreddin el-Gazzî'nin uğradığı yerler Ekrem Kâmil tarafından Türkçeye çevrilerek yayımlanmıştır (bk. Kaynaklar).

misafir olan Bedreddin el-Gazzî, Anadolu yakasındaki İstanbul'un tarihî bölümü hakkında şunları kaydeder:

“Üsküdar mutedil havası, yetişmiş ağaçları ve zengin asmalarıyla aydınlık, şenlikli güzel bir şehirdir. Çevresi türlü meyvelerin yetiştiği bahçelerle çevrilmiş ve halıyı andıran zümrüt çayırlarla kaplıdır. Önünden İstanbul Boğazı'nın² aktığı güzel camileri, geniş imaretleri, mükemmel çarşıları ve hanları olan Üsküdar'dan İstanbul'a sandal ve kayıklarla geçilir.”

Bir sandalla boğazı geçen Bedreddin el-Gazzî'nin şairane bir yolculuktan sonra ulaştığı, yaşadığı asrın en önemli şehri kabul ettiği için Kostantiniyye el-Uzmâ olarak nitelendirdiği İstanbul'a dair ilk değerlendirmeleri şöyledir:

“Burası Türk şehirlerinin merkezi, sultanlarının da payitahtıdır. Aynı zamanda feleğin devran merkezi olan bu büyük şehir, ilim ve irfanın membaı, bilginlerin ve hükümet erkânının makarr-ı saltanatı, baht ve talihin kaynağı, dilek ve arzuların husule gelip sonuçlandığı, mutluluk güneşinin doğup intişar ettiği yerdir.”

Bedreddin el-Gazzî, “fesat ve küfür kaynağı şehirlerin en büyüğü, en güzeli ve en müstahkemi” olarak nitelendirdiği on üç asır Doğu Roma İmparatorluğu merkezi olan Kostantiniyye'nin fethinin, sadece Türk ve İslâm tarihinde değil, dünya tarihinde de kazanılmış en büyük zaferlerden birisi olarak kabul edilmesi gerektiğinin özellikle altını çizer. Ardından da fetihten sonra gerçekleştirilen bütün faaliyetlerin Müslüman toplumun dinin gereklerini rahatça yerine getirebilmelerine ve bir İslâm-Türk şehirinde yaşamının kolaylıklarını sağlamaya yönelik olduğunu şu sözlerle şu sözlerle kayıt altına alır:

“Asırlardır burada hüküm süren (Bizanslılar) Büyük Fatih'in azamet ve heybeti önünde eğilmiş, tekbir ve dualarla süngülerini parlatarak şehre giren Müslüman Türk kuvvetlerinin egemenliğini kabul etmişlerdir. Fetihten hemen sonra kiliseler camiye çevrilmiş, susturulan çanların yerini birer İslâm abidesi olan minareler almıştır. Yerle gök arasında ezan seslerinin yükselmesiyle yetinilmemiş, medrese, imaret ve mescitler inşa edilmiştir. Kısaca söylemek gerekirse İncil'in

.....

2 Müellif Arapça “deniz, bol su” gibi anlamlara gelen “bahr” kelimesini kullanarak İstanbul Boğazı'nı Büyük Kostantiniyye Denizi olarak adlandırır.

yerini Kur'an-ı Kerim, papaz ve keşişlerin yerini Müslüman âlimler almış, İslâm güneşi doğarak şeriat-ı garra-ı Ahmediye kaim olmuştur. İstanbul, Arap, Acem ve özellikle de Türk âlimlerin birliktelikleriyle büyük bir entelektüel birikimi bir araya topladığı gibi, en alt seviyeden en üst seviyeye kadar en büyük ve mükemmel övünülecek askerî gücü bünyesinde barındırmaktadır.”

İstanbul'un Osmanlılar ile kazandığı öneme vurgu yapan bu sözlerini şehrin dört bir yanının yeryüzünün başka yerinde görülmesi mümkün eserlerle donatıldığını kaydederek sürdüren Bedreddin el-Gazzî'yi imaretinde ikamet ettiği, 1463'de inşasına başlanan ve 1470'de tamamlanan Fatih Camii ve külliyesi çok etkilemiştir. Osmanlı başkentindeki bütün medenî gelişmelerin eğitim kurumlarının işleyişiyle doğrudan ilgili olduğunu düşündüğünden, Türk memleketlerinin en büyük müderrislerinin toplandığı külliyenin en önemli bölümlerinden birisi olan sekiz yüksek dereceli medreseyi (medâris-i semâniye) zikrettikten sonra şunları kaydeder:

“Bunların dokuzuncusu içinde bilginlere, fakir ve yolculara sabah akşam yemek pişirilen imarettir. Onuncusu içinde Cuma namazı kılınan İstanbul'un gündelik hayatında tahminlerin çok üstünde etkisi ve yeri olan camidir. On birincisi ise çok sayıda odadan ve hastalar için hazırlanmış yatakhanelerden oluşan imaretin bitişiğindeki mâristandır. Yapım tekniği ve mimarisinin güzelliğinin yanında tıp ilminin kural ve formüllerine uygun olarak en güzel şekilde hazırlanan macun kıvamındaki ilaçları nadirattandır. Özellikle değişik kokulu ıtriyat ile zenginleştirilerek şurup şeklinde hazırlanan ilaçları her türlü takdirin üzerindedir. Bütün bunlar ünlü uzman ve hazık hekimlerin müşahede ve nezareti altında hazırlanmaktadır. Aynı şekilde bu uzman hekimlerin nezaretinde becerikli hastabakıcıların yardımıyla en güzel tedaviler uygulanmaktadır. Külliye insanlarının muhtaç olabileceği her şey bulunduğu gibi çeşitli koyun ve kuş etleri de bol miktarda vardır. Odalardaki yatak ve yorganları da cidden temizdir. Ayrıca burada yapılan harcama ve pişirilip dağıtılan yemekler hem çeşitli türlerde hem de bol miktardadır. Sanat ve estetik özellikleri bakımından külliyenin her bir yapısının ayrı bir çekiciliği vardır. Altın yıldızları ve diğer süslemeleri gönlü çeken, akıllara hayret veren ve kalem erbabının gösterdiği mahareti açıklamaktan aciz kalınan birer şaheserdir.”

Fetihten sonra padişah ve halkın cülûs ve cuma namazlarında bir araya geldiği bir ulucami hâline getirilen Ayasofya hakkında ise Bedreddin el-Gazzî şu kayıtları düşer:

“Görenleri hayretler içine sokan, güzellik ve ince süslemeleriyle dikkate çarpan Ayasofya Camii şehrin dikkati çeken en muazzam ve tarihî abidesidir. Kendine has bir mimari kompozisyonuyla akıllara hayret verecek güzelliktedir. Geometrik şekildeki basık kubbesi, dörtlü ve sekizgen dairesel ve kavisli şekillerden oluşan bölümleri görülmesi gereken şeylerdir. İç içe girmiş yapıları ve birbirini tamamlayan kubbelelerinin yanında güneş, ay ve yıldız tasvirleri olağanüstü güzelliktedir. Üzüntülerin bildirileceği bir nokta varsa, o da bu tasarımların bir kısmının bozulmuş, bir kısmının da yıkılmaya yüz tutmuş olmasıdır.”

Semavi Eyice'nin “Bizans ve Türk mimarilerinin birbiri içine grift olduğu bir eser” olarak nitelendirdiği, XVI. yüzyılın ilk yıllarında bir Bizans kilisesinden dönüştürülen Küçük Ayasofya Camii'ni de ziyaret eden Bedreddin el-Gazzî, kendine özgü bir takım süsleme ve estetik değerleri olan bu yapının Ayasofya Camii ile mukayese edilemeyeceğini, ikisinin bir arada zikredilmesinin bile doğru olmayacağı kanaatinde dir.

Bedreddin el-Gazzî, bir taraftan yıkık ve harap olmuş binalardan bahsederken, diğer taraftan da güzel ve şenlikli çarşılardan, güzel bedestenlerden, saray ve köşklerin yanında sade yapıları konak türü evlerin İstanbul'un dört bir yanını kuşattığını özellikle kaydeder. Güzel mesire yerleriyle tarihî âbideleri İstanbul'a ayrı bir hususiyet katmakta, Osmanlı payitahtının azamet ve haşmetini göstermektedir.

Üsküdar'dan İstanbul'a geçtiği sandal yolculuğunu şairane olarak nitelendiren Bedreddin el-Gazzî ve beraberindekileri karşılayan, o dönemde kubbe veziri ve Şam beylerbeyi iken babasının yakın dostu Ayas Paşa'nın görevlendirdiği Mirahur Sinan Çelebi mihmandarlıklarını üstlenir. Bedreddin el-Gazzî Osmanlı payitahtına saraydan bir takım isteklerde bulunmak için gelmiş, bununla birlikte İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde önemli âlimlerle bir araya gelerek ilmî müzakerelerde bulunarak entelektüel gelişimine önemli katkılar sağlamıştır. İstanbul'da görüştüğü âlimlerin başında Mısır'dan tanıdığı ünlü hadis âlimi Hacı Çelebi namıyla bilinen Ebü'l-Feth Abdürrahim Şerîf el- Abbâsî gelir. İlmî müzakerelerde bulunduğu Ebü'l-Feth'in

Mecâhidüt-tensîs fi şerhi Şevâhidi't-telhis unvanlı eserini evinde konuk kaldığı esnada *Takrîbü'l-me'âhid fi şerhiş-Şevâhid³* adıyla özetledi. İstanbul'da kaldığı süre içerisinde gerçekleştirdiği önemli faaliyetlerden birisi de, Mısırlı sûfi ve şair Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî'nin (ö. 1296) Hz. Peygamber için yazdığı ünlü kasidesinin Şam'da iken başladığı ez-Zübde fî Şerhi'l-bürde adlı şerhini tamamlamış olmasıdır.

Bedreddin el-Gazzî, İstanbul'da en büyük yardım ve desteği baba dostu olan Perşembe akşamlarıyla Cuma sabahlarında görüşebileceklerini bildiren Ayas Paşa'dan gördü. Devlet erkânı padişahın çocuklarının sünnet merasimlerinin hazırlıklarıyla ilgilendikleri için bu iki zaman dilimi dışında misafirleriyle görüşme imkânları bulunmuyordu. Dürüst, âdil, alçak gönüllü, itikadı düzgün, tatlı sözlü ve güzel ahlak sahibi olarak nitelendirdiği Ayas Paşa'yı İstanbul'da kaldığı süre içerisinde birkaç defa genellikle Cuma sabahlarında Galata'daki bahçeli yalısında ziyaret etti. İkinci ziyaretinde Ayas Paşa'ya İbnü'l-Bevvâb hattı bir *Mushaf-ı şerîf* ile *Kasîdetü'l-bürde* hediye etti. Ayas Paşa kendisine verilen hediyelere çok sevindi; teberrüken ikisinden de bir miktar okudu. Ardından da Kur'an'dan bazı ayetlerle, Bürde'den bazı beyitleri açıklamasını istedikten sonra üzerinde çalıştığı *Kasîdetü'l-bürde* şerhinin ne durumda olduğunu sordu? Bedreddin el-Gazzî yeni tamamladığı *ez-Zübde fî Şerhi'l-bürde* unvanlı eserinin bir nüshasını takdim ederek bu soruya karşılık verdi.

Bedreddin el-Gazzî'nin bu seyahatinde, *Tefsîrü'l-Gazzî* adıyla meşhur olan Kur'an-ı Kerim'in manzum tefsirini Kanunî Sultan Süleyman'a sunduğu ve İstanbul âlimlerinin olumlu görüşleri alındıktan sonra padişah tarafından ödüllendirildiği Şevkanî tarafından kayıt altına alınmıştır. Bu bilginin başka kaynaklar tarafından teyit edilmemesi ve Gazzî'nin bu eserini İstanbul seyahatinden sonra tamamlamış olması ve padişahla aralarında herhangi bir hediyeleşmeden hiç bahsetmemiş olmasının yanında oğlu Necmeddin el-Gazzî'nin de bu konuda herhangi bir bilgi vermemiş olması bu haberin şüpheyile karşılanmasına sebep olmuştur.

Ayas Paşa'nın Bedreddin el-Gazzî'den sonra Anadolu Kazaskeri Abdülkadir Hamîdî Çelebi (ö. 1548) ile görüşmesi vardı. Bu

.....

3 25 Ocak 1531 tarihli müellif hattı bu eserin nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Yenicami, nr. 1036).

görüşmeden sonra Ayas Paşa aynı zamanda şair olan ve şiirlerinde Kadirî mahlasını kullanan kazasker ile Bedreddin el-Gazzî'yi tanıştırdı. Şu sözleri söyledi: “Ona karşı gösterilecek her türlü iyi ve kötü hareket bana yapılmış gibidir. Onun her işi benim kendi işimdir; Şam’da kendisinden ve merhum babasından başka dostum yoktur.” Kadirî Çelebi ile dost olan ve onunla özellikle şiir sohbetleri yapan Bedreddin el-Gazzî, bu arada üçüncü vezir Kasım Paşa ile İstanbul Müftüsü Sadî Çelebi başta olmak üzere birçok siyaset ve ilim adamıyla görüştü. Görüştüğü kimseler arasında Ebü'l-Feth el-Abbâsî'nin oğulları Ali, Abdülhâdî ve Abdülkâdir ile kardeşi Abdurrahman, bacası Hoca Hacı Çelebi, kadınlardan Muhyiddin İbnü'l-Fenârî, Fethullah ve Kemal, Semâniye müderrislerinden Şeyh İmam Abdullah, Fatih Camii Hatîbi Şeyh İbrahim, Sultan Selim İmâreti'nin mütevellileri, Şeyh Muhammed ile Hoca Bâşâ, çok güzel Kur'an tilâveti olan Hafız Yusuf Sinan Çelebi sayılabilir. Görüştüğü kimseler arasında “yüksek ilim adamı ve cömert bir şeyh” olarak nitelendirdiği Muhyiddin b. Muhammed'in daha sonra şeyhülislamlık makamına kadar yükselecek olan Çivizâde Muhyiddin Efendi (ö. 954/1547) olması kuvvetle muhtemeldir.

Bedreddin el-Gazzî bütün bu görüşmelerini 18 Haziran 1530'da başlayan padişahın çocukları Mustafa, Mehmed ve Selim'in sünnet şenliklerinden önce gerçekleştirmişti. Şenliklerin bitiminden sonra padişahın İstanbul'dan ayrılarak Bursa'ya gitmesi Bedreddin el-Gazzî'nin İstanbul'da kalış süresinin uzamasına sebep olmuş ve bu arada İstanbul'da çıkan veba salgını bir süre buradan ayrılmasını gerektirmişti. İstanbul'daki salgınla ilgili en üzüntü verici hatırası ise İzmit'e birlikte gittiği Ebü'l-Feth el-Abbâsî'nin oğullarından Abdülhâdî'nin hayatını kaybetmiş olmasıydı.

5 Eylül 1530'da İstanbul'dan ayrılarak deniz yoluyla Ebü'l-Feth el-Abbâsî ile birlikte İzmit'e giden Gazzî burada 25 Eylül 1530 tarihine kadar Hacı Mustafa Efendi'nin evinde misafir oldu. Bedreddin el-Gazzî, “kederden uzak, suyu ve havası temiz, meyvesi bol, bağ ve bahçelerle donanmış” olarak nitelendirdiği İzmit'te iken Kanûnî Bursa dönüşü İzmit'e uğramış ve şehrin dışında kurulan çadırlarda üç gün dinlenmiş, padişah deniz yoluyla askerleri de karadan İstanbul'a dönmüşlerdi. Bedreddin el-Gazzî ise gemiler tamirde olduğu için kara yoluyla İstanbul'a hareket etmiş, 3 Kasım 1530 Perşembe günü

İstanbul'a ulaşmıştı. Bedreddin el-Gazzî dönüş yolunda uğradığı Kartal hakkında şunları anlatır:

“Çok güzel ve şen bir kasabadır. Deniz kıyısında olan ve türlü balıkların görüldüğü bu kasabanın halkının önemli bir kısmı Hıristiyan'dır. Güzel bağ ve bahçelerle donanmış olan, yolcuların istirahat etmeleri için güzel bir hanı olan bu kasabanın suyu çok tatlı ve leziz olan bir de pınarı vardır.”

Bedreddin el-Gazzî İstanbul'a dönünce soğuk kış günleriyle yüz yüze gelir ve günlerinin önemli bir kısmını mangal başında geçirir. Bu günleri ve baharın gelişini şöyle tasvir eder:

“Bir yandan şiddetli rüzgârlar esiyor ve fırtınalar kopuyor, diğer taraftan da kapıları açılan gökten sürekli ve bereketli yağmurlar yere iniyor; bazen de günlerce kar yağıyordu. Böylece günlerce güneşin yüzüne hasret kaldığımız uzun günlerden, gece ve gündüz kapalı havalardan ve mangal başında oturmaktan kurtulduk ve bütün haşmetiyle baharın gelişini müjdeleyen çiçeklerin açması, çimenlerin bitmesi ve ağaçların yapraklarla donanmasıyla yüz yüze geldik. Özellikle şehrin mesire yerleri, kırları, bağları, bahçeleri bütün tatlılık ve parlaklığıyla ziyaretçilerini gülerek ve neşe ile karşılıyordu.”

Bu arada Ayas Paşa'ya ilettiği isteklerine kavuşmayı beklerken Şam Kadısı İsrâfilzâde Fahreddin Efendi'nin elçisi Gazzî'nin aleyhine yazılmış bir iddianameyle birlikte İstanbul'a geldi. Durum kendisinden sorulduğunda gerekli bilgileri verip açıklama yapınca bu iddia dikkate alınmayıp istekleri yerine getirildi ve yeni emirnamelerle, kendisini çekemeyenlere karşı durumu kuvvetlendirilmiş olarak Şam'a döndü. İstanbul'dan ayrıldığı tarih ise 9 Haziran 1531 Cuma günü idi.

1511'de Lahor'da (el-Ahvar) doğan ve Hindistan'a bağlı Gu-cerât'ın önemli bilginler yetiştiren ailelerinden birine mensup olan Muhammed en-Nehrevâlî'nin memleketinde başladığı eğitim ve öğretim hayatı ailesiyle birlikte göç ederek yerleştiği Mekke'de sürdü. Mekke'ye yerleştikten sonra şiir yazacak kadar öğrendiği Farsçanın yanına Arapçayı ekledi. Bir süre eğitim ve öğretim hayatını tamamlamak, çağının bilginleriyle tanışmak, bilgi ve görgüsünü artırmak için Mısır'da bulundu. Müderrislik hayatına Memlük sultanlarından el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin Kayıtbay tarafından Mescid-i Harâm'ın

yanında yaptırılan Eşrefiyye Medresesi'nde başladı. Bu arada medresenin kütüphanesinin işlerini de üstlenerek kaybolan kitapların yeniden buraya kazandırılması için çalıştı. 15 Mart 1552'de evinde çıkan yangında o güne kadar telif ettiği çalışmalarının yanında bir kısmı babasından intikal eden bir kısmını da kendi imkânlarıyla elde ettiği yaklaşık 500 ciltten oluşan kütüphanesi ile o zamana kadar oluşturduğu arşivi yok oldu.

Mekke'de Osmanlı devlet otoritesinin yerleşmesini canlı olarak yaşayan Muhammed el-Mekkî, Hicaz Osmanlı idaresine girdikten sonra hanedan mensupları ve üst düzey devlet adamlarına hac mevsimlerinde “Mekke Delili” unvanıyla hizmet etti. Bu esnada bildiği diller arasına Türkçeyi de ekledi. Osmanlı hükümeti tarafından Mekke müftüsü ve kadısı olarak görevlendirildi ve Süleymâniye Medresesi'nin de ilk Hanefî müderrisi oldu (Kasım 1567). Kânûnî'den sonra oğlu II. Selim ile torunu III. Murad dönemlerine de yetişen ve her iki padişahın ilgi ve ihsanlarına nâil olan Kutbeddin el-Mekkî, 20 Mayıs 1582'de Mekke'de vefat etti. Mescid-i Harâm'da kılınan namazdan sonra Cennetü'l-muallâ'ya defnedildi.

Kutbeddin en-Nehrevâlî el-Mekkî, Mekke'nin Osmanlı idaresine girmesinden sonra iki defa İstanbul'a kadar uzanan seyahate çıktı. Bilgisini artıran ve Osmanlı bürokrasisini de daha yakından tanıma imkânı veren bu yolculuklarını “*el-Fevâ'idü's-seniyye fi'r-rihleti'l-Medeniyye ve'r-Rûmiyye*”⁴ unvanlı eserinde kayıt altına aldı. Uğradığı şehir ve kasabaların yanında özellikle bizzat karşılaştığı kişi ve olayları, gün gün tuttuğu notlara dayalı olarak kayıt altına almış olması çalışmasının değerini daha da artırmaktadır. Başta hac konusu olmak üzere dinî ilimlerdeki derinliğinden dolayı “dinî ilimlerin kutbu (efendisi)” anlamında “Kutbüddin” unvanını aldı. Osmanlı tarih ve kültürünün yazılı ve sözlü kaynaklarına hâkim olan ve bilgiye ulaşmada birinci elden kaynakları kullanma becerisini gösteren Kutbeddin el-Mekkî'nin Türk tarih yazımına en önemli katkısı, Türkçe olan siyasî ve idarî terminolojinin Arapçaya ve Arapça tarih yazımına girmesini sağlamış olmasıdır. *el-Fevâ'idü's-seniyye*'de yasakçı, sakabaşı, hekimbaşı, haseki, hanım sultan, kilercibaşı, çavuş, çavuşbaşı, uşak,

•••••

4 Tek nüshası Köprülü Kütüphanesi'nde bulunan bu eserin Anadolu sınırları içindeki kısmı, Ekrem Kâmil tarafından Türkçeye çevrilerek yayımlanmıştır (bk. Kaynaklar).

veziriâzam, divan-ı hümayun, hazinedar, ağa subaşı, kazasker gibi kavramlara yer vermiş olması bu hususu teyit etmektedir.

Kutbeddin el-Mekkî'nin ilk İstanbul ziyareti, mücadele ettiği Portekizlilere karşı güçlü bir Müslüman devletin desteğine ihtiyaç duyan Gucerât Sultanı Bahadır Şah'ın Osmanlı Devleti'nden yardım için gelen heyetle birlikte gerçekleşti (1536). Bahadır Şah'ın veziri Âsaf Han'ın başkanlığındaki heyette bulunan Kutbeddin el-Mekkî, huzura kabul edilerek o sırada Edirne'de olan Kanûnî Sultan Süleyman ile görüştü.

Kutbeddin el-Mekkî'nin Osmanlı İstanbul'una dair kayıtları daha çok ikinci ziyaretine dayanmaktadır. Mekke şerifleri Türkçe bilen ve Osmanlı idaresi nezdindeki itibarı olan Kutbeddin el-Mekkî'yi hem kâtip olarak istihdam ettiler hem de İstanbul hükümetiyle ortaya çıkan problemleri onun aracılığıyla çözmeyi düşündüler. Bu bağlamda Şerif Ebû Nüme, Medine'deki Osmanlı askerleri ve özellikle de kumandan Pîrî ile aralarında anlaşmazlık çıkınca, Kutbeddin el-Mekkî'yi şikâyet için İstanbul'a yolladı. Mekke'den 28 Ekim 1557 tarihinde yola çıkan Kutbeddin el-Mekkî, 30 Mart 1558'de İstanbul'a ulaştı. Mekke emirinin şikâyet ve taleplerini Dîvân-ı Hümâyûn'a arz etti ve gönderilen hediyeleri sahiplerine takdim etti. İstanbul hükümeti -Kutbeddin el-Mekkî'nin bütün çabalarına rağmen- Pîrî'nin görevine devam etmesinden yana tavır koydu.

Kutbeddin el-Mekkî'nin Osmanlı başkentine gerçekleştirdiği bu iki seyahat siyasî amaçlarla yapılmış ve arzu edilen sonuçları vermemiş olsa da, ona Osmanlı devlet adamları ile tanışıp görüşmenin yanında önemli âlimlerle tanışıp, icazet alma ve karşılıklı ilmî müzakerelerde bulunma imkânı vermişti. Kutbeddin el-Mekkî'nin özellikle ikinci İstanbul seyahati esnasında bütün gördüklerini kayıt altına almaya çalıştığı ve özellikle başta padişah ve üst düzey devlet adamları olmak üzere, İstanbul ve Osmanlı ülkesi hakkında önemli bilgi ve tasvirleri bir araya toplamaya çalıştığı görülür. İstanbul'daki medenî gelişmelere ve şehirdeki dönüşüme dair bilgi vermese de, Osmanlı devlet adamları ve bürokrasisi hakkında çok kıymetli kayıtları bir araya getirmiştir.

Osmanlı başkentine Hicaz'dan gelmiş olması da ayrı bir ilgi görmesine sebep olmuştur. Çünkü sıradan bir elçi değil, Hz.

Peygamber'in soyundan gelen ve bundan dolayı Haremeyn'in idaresi kendilerine bırakılmış olan Şerif Ailesi'nin bir temsilcisiydi. Kutbeddin el-Mekkî'nin en üst düzeyden en aşağı kademeye kadar getirmiş olduğu hediyeler o dönemde Hicaz'dan İstanbul'a getirilen eşyanın türünü göstermesi bakımından da önemlidir. Kadife, atlas ve ipek kumaşlar, mücevherat ve ıtriyattan müteşekkil hediyeler, Hicaz hatırası olarak büyük ilgi görmüştür. Hürrem Sultan'ın hediyelerinden bir kısmı eşi Rüstem Paşa'nın maharetiyle kendisine hediye getirilmeyen Mihrimah Sultan'a aktarılmıştı. Kendisine verilen hediyelerden çok müteşekkir olan Hanım Sultan'ın seraser kumaştan bir hilat göndermesi, hayatında ilk defa böyle bir şeyle karşılaşan Kutbeddin el-Mekkî'yi çok şaşırtmıştı. Bu aslında Kutbeddin el-Mekkî'nin İstanbul'da gördüğü ilginin anlaşılmasını sağlayan güzel örneklerden sadece birisiydi. Benzer bir durum İstanbul'da kaldıkları süre içerisinde Kutbeddin el-Mekkî ve beraberindekilerin barınma ve beslenmesi için ayrılan tahsisatta da görülür.

Kutbeddin el-Mekkî bir elçiden çok özel bir misafir olarak ağırlanmış, Kanunî Sultan Süleyman'ı çok yakından görerek sohbet etme imkânı elde etmiş ve bütün bunlar vermiş olduğu bilgilere yansımıştır. 11 Nisan 1558 Pazartesi huzuruna çıktığı ve Mekke şerifinden bir mektup takdim ettiği padişahı, "zayıf, nuranî yüzlü ve yaşı kemale ermiş, yeşil renkli bir elbise giymiş" olarak anlatır ve Hürrem Sultan'ın rahatsızlığının üzüntüsü yüzüne ve davranışlarına aksetmiş olduğu yorumunu yapar. Bu yorumu yapmasında İstanbul'a ayak bastığı günden itibaren dikkatini çeken en önemli hususlardan birisi başta Rüstem Paşa olmak üzere padişahın yakın çevresinin Hürrem Sultan'ın rahatsızlığından dolayı daima tedirgin ve telaşlı davranışlar içinde olmalarıdır. Nitekim çok geçmeden vefat eden Hürrem Sultan'ın (15 Nisan 1558) cenaze töreninde hazır bulunan Kutbeddin el-Mekkî, haseki unvanıyla anılan hanım sultanların en meşhuru hakkında şu görüşleri ileri sürer:

"26 Cemâziyelâhir 965 Cumartesi günü padişahların annesi bir süredir muzdarip oldukları sıtma ve kulunç hastalıklarından şifa bulmayıp vefat etti. Haremeyn ve Kudüs'te birçok hayrat ve teberruları vardır. Hakkında söylenenlere bakılırsa aslen Rus olup Sultan Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan'ın cariyesi iken şehzadeliğinde padişaha takdim edildi. Kısa bir sürede padişahın gözüne girdi ve onunla

evlenerek nezdinde büyük itibar kazandı. Padişah üzerinde çok büyük etkisi vardı; birçok işin hal ve çözümü ancak onun vasıtasıyla mümkün oluyordu. Selim, Bayezid, Cihangir, Mehmed ve Hanım Sultan'ı (Mihrimah) dünyaya getirdi.⁵ Anneleri hayatta iken araları çok iyi olan bu kardeşlerin aralarına vefatından sonra nifak girdi. Adının Hürrem Sultan olduğu söylenmektedir. Ona büyük bir aşkla bağlı olan Sultan Süleyman'ın yüreği ölümüyle parçalanmıştır. Cenazesi vezirlerin omuzunda Bayezid Camii'ne getirildi; burada Büyük Müftü Ebüssuûd Efendi'nin kıldırıldığı cenaze namazından sonra Büyük Müftü ve Şeyhülislâm'ın eliyle (Süleymaniye Camii hazîresine) defnolundu. Vefatı bütün İstanbul halkını müteessir etmişti.”

Kutbeddin el-Mekkî, Kanûnî Sultan Süleyman'ın bir süre sonra kardeşi Şehzade Selim'e karşı saltanat iddiasıyla ortaya çıkacak olan oğullarından Şehzade Bayezid ile İstanbul ve Kütahya'da görüştikleri rivayet edilir. İkili arasında ünsiyet oluşmasında Şehzade Bayezid'in Şâhî mahlasıyla şiirler yazması ve Kutbeddin el-Mekkî'nin orta derecede bir âlim olsa da sohbetinden hoşnut olduğu Hocası Mevlana'nın önemli rolünün olduğu söylenebilir.

Kutbeddin el-Mekkî'nin İstanbul'da tanıştığı önemli devlet adamlarının başında o dönemde kariyerinin zirvesinde olan Osmanlı Vezîriâzamı Rüstem Paşa (ö. 1561) gelir. İstanbul'da büyük yakınlık gördüğü Rüstem Paşa'nın getirdiği hediyelerden kumaşları kabul edip, altın ve mücevheratı kabul etmemiş olması ve Hürrem Sultan'ın hediyelerinden bir kısmını eşi Mihrimah Sultan için ayırtmış olması Kutbeddin el-Mekkî'nin vermiş olduğu önemli ayrıntılar arasındadır. Bu arada Rüstem Paşa'dan sonra görüştüğü ikinci vezir (Semiz) Ali Paşa'yı (ö. 1565), vezîriâzama göre daha güler yüzlü, müşfik ve açık sözlü olarak nitelendirmesi gözlemlerindeki tespitlerinin Osmanlı kaynaklarında bu iki devlet adamıyla ilgili olarak verilen bilgilerle uyuşması bakımından önemlidir. Reîsülküttâb Abdurrahman Çelebi'ye hediye göndermesine rağmen ilgi görmediğini söylemesi ve bu zatın hayatı boyunca bir defa dahi güldüğünü gören olmadığını kaydetmesi zikredilmesi gereken bir diğer husustur.

Kutbeddin el-Mekkî'nin Osmanlı İstanbul'unu ziyaretinde tanıştığı en önemli kimselerden biri de büyük müftü, müftülerin

•••••

5 Kutbeddin Mekkî'nin küçük yaşta vefat eden Abdullah'ı zikretmediği görülür.

efendisi olarak nitelendirdiği iki oğlunun ölümüne şahit olarak büyük bir imtihandan geçen Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi idi. Huzurunda bulunmaktan şeref duyduğu ve Arapçayı çok iyi konuşan ve fikhî konulardaki derinliğine hayran olduğu kendisini ayakta karşılayan Osmanlı şeyhülislâmından aldığı mülâzemet dönüşte atanacağı Mekke müftülüğüne giden yolu açmıştı. Böylece bu görüşme onun Osmanlı ilmiye sınıfına katılmasının resmen önünü açmıştı.

Kutbeddin el-Mekkî İstanbul seyahatinde siyasî olarak istediği sonuçları alamamış olsa da, Osmanlı başkentindeki ilmî birimden azami derecede istifade etmişti. Bu kazanımlarından birisi de derslerine katıldığı Ebü'l-Feth Abdürrahim Şerîf el-Abbâsî'den *Mecâhidü't-tensîs fî şerhi Şevâhidi't-telhis* adlı kitabı için icazet almış olmasıdır. Bu esere Bedreddin el-Gazzî'nin de şerh yazdığı dikkate alınır, XVI. yüzyılda İslâm dünyasında ilgi gören çalışmaların birisi olduğu unutulmamalıdır.

Kutbeddin el-Mekkî'nin görüşerek etkilendiği kişiler arasında Ebüssuûd Efendi'nin oğlu Ahmed Çelebi'nin ayrı bir yerinin olduğu özellikle belirtilmelidir. Tanıştıktan sonra İstanbul'da kaldığı süre içerisinde kendisiyle bir araya gelmek için büyük çaba gösteren Kutbeddin el-Mekkî'nin aşağıdaki sözleri XVI. yüzyılda Osmanlı İstanbul'undaki eğitimin seviyesini göstermesi bakımından da önemlidir:

“Sahn-ı Semân Medresesi'nde müderrislik yapan bu zatla çeşitli kerelerde bir araya geldim. Akıllı, zeki, güler yüzlü, tatlı dilli ve hazır cevap olan bir kimsedir. Etrafındaki halakada dersini dinleyenlerin büyük çoğunluğu kendisinden yaşça büyüklerden oluşuyordu. Arapçası gayet açık ve anlaşılır idi. Ebü't-Tayyib el-Mütenebbî'nin (ö. 965) Kaside-i Tannanesi'nin her bir beytine üç mısra ekleyerek tahmis yaptığını bana anlattı. Onun ifadeleriyle Mütenebbî'nin sözleri birbiriyle öyle imtizaç etmişti ki, bunu bu derece başarmakta büyük Arap bilginleri bile müşkilat çekerler. Bunlardan bana okuduğu bazı beyitleri neredeyse beni kendimden geçirecekti. Şiirin zerafet ve estetiği, baharın henüz açmış güzel çiçeklerinden daha nefis ve etkileyiciydi. Bu şiirleri bir Türk çocuğu okuyordu; O, Arap illerine gitmemiş, kayın ve akçakavak ağaçları altında gölgelenmemiş, misvak ağacını çiğnememiş, ömür meydanında doludizgin koşmamış bir Türk âlimi idi. Bu zat 944 senesi Şaban ayının üçüncü Cumartesi günü (19 Ocak

1538) dünyaya geldiğini bana söyledi. En çok babasından ve Taşköp-
rizâde diye meşhur olan eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye unvanlı eserin sahibi
Ahmed b. Mustafa'dan istifade ettiğini söyledi.”

Ahmed Çelebi'nin kardeşleri ve müderrislik hayatı hakkında da bilgi veren Kutbeddin el-Mekkî, onun kendini büyük gördüğünü ve bulunduğu ortamda bunun hissedilmesini sağlamaya çalıştığını özellikle belirttikten sonra âlim ve fazıl bir zat olan Ahmet Çelebi'nin kendini öne çıkaran davranışlarından insanların rahatsız olduğu ve Fatih Camii'nde Cuma namazı esnasında ölçsüz davrandığı Anadolu kazaskeriyken azledilen Sinan Efendi'nin (ö. 1578) inkisarına uğradığının İstanbul halkı arasında konuşulduğunu söylemektedir.

Kutbeddin el-Mekkî'nin İstanbul'da görüştüğü kimseler arasında bâtınî ve zâhirî ilimlerde çok büyük birikimi olan Nakşî şeyhlerinden ve Osmanlı sarayında büyük itibarı olan Hekim Çelebi'dir. Bunun kimsesiz, fakir ve dervişlere hizmet veren evi İstanbul kültür hayatında önemli yeri olan mekânların başında gelir. Hekimbaşı Bedrüddin Muhammed b. Muhammed el-Kusûnî (ö. 1568) Kutbeddin el-Mekkî'nin önceden tanıyıp İstanbul'da görüştüğü bir diğer önemli kimsedir. Rahatsızlanınca Hekimbaşı'nın ilgisi sayesinde sıhhatine yeniden kavuşmuştu.

Kutbeddin el-Mekkî XVI. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlılar tarafından devlet siyaseti olarak yerleştirilmeye çalışılan Ehl-i sünnet anlayışının kuvvetli savunucuları arasında yer alıyordu. Bununla birlikte Şehzade Mustafa'nın idamından sonra özellikle tasavvufi çevrelerde merkeze karşı muhalefetin arttığı bir dönemde İstanbul'a gelmiş ve İslâm dünyasının siyasi birliğinin Osmanlı Devleti'yle doğrudan ilişkili olduğunu kabul etmekle birlikte bu hususta gördüğü rahatsızlıkları da dile getirmekten çekinmemiştir. Kanûnî Sultan Süleyman'ın sütkardeşi olarak tanıttığı Yahya Çelebi hakkında şu bilgileri verir:

“İlim ehlerinden olan bu zat dünya işlerini terk edip Beşiktaş'ta kendine ait bahçesinde uzlete çekilmişti. Burada kimsesizlere sürekli yemek çıkarıyordu. Devlet adamları nezdinde büyük itibarı vardı ve söz sahibiydi. Devlette işi olanlara şefaahat eder, işlerinin yürümesini sağlardı. Sultanla ilişkileri Şehzade Mustafa'yı katledilmesinden

sonra bozulmuş, ağır sözler söylediği padişaha gücenmiş, araları açılmıştı. Tasavvuf erbabı olan bu zatın inam ve ikramına mazhar oldum.”

Mahmut Paşa Mahallesi’nde sakabaşının evinde kalan Kutbeddin el-Mekkî’nin İstanbul’da görüştüğü devlet, ilim ve fikir adamları arasında Fatih Camii imamlarından âlim, fazıl ve hoş sohbet Şihabüddin Ahmed en-Nuaymî, genç, terbiyeli, utangaç, uzun ve heybetli üçüncü vezir Mehmed Paşa, güzel ahlak sahibi, içi dışı temiz ve dürüst dördüncü vezir Pertev Paşa, Rumeli Beylerbeyi ve Şam Nâibi Ahmep Paşa’nın kardeşi İsfendiyaroğullarından şık bir adam olan Mustafa Paşa, Rumeli kazaskerleri Hamid Efendi ile Sinan Efendi, Anadolu Kazaskeri Bostan Efendi, Rüstem Paşa’nın kızının hocası Filibe kadısının oğlu Mahmud Çelebi sayılabilir.

Kutbeddin el-Mekkî’nin ikinci İstanbul ziyareti esnasında en çok etkilendiği kişilerden birisi de Osmanlı tarihçisi ve nişancı Celâlzâde Mustafa Çelebi’dir (ö. 1567). Kutbeddin, “Koca Nişancı” lakabı ile şöhret bulan Celâlzâde ile Eyüp’teki konağında bir araya gelmiş, Osmanlı ülkesi hakkında karşılıklı fikir alışverişinde bulunduktan sonra, ondan *Tabakâtü’l-memâlik* unvanlı eseri ve izlediği metot hakkında bilgi alarak notlar tutmuştur. Bu notlarda bir gece konağında kaldığı ve ziyadesiyle ağırlandığı Celâlzâde ile ilgili şunları kaydeder: “Bu zat huyunun güzelliği, cömertliği ile o günkü insanların hepsinden üstündü ve beni konağına davet ederek ihsanlarda bulundu. İstanbul’dan ayrılacağım sırada bana karadan mı, denizden mi gideceğimi sordu. Denizden gideceğim cevabını alınca, niçin tehlikeli olan deniz yolunu tercih ettiğimi sordu. Ben de elimin dar olduğunu ekonomik durumunun ancak deniz yoluna imkân verdiğini söyledim. Bunun üzerine yüz altından ziyade para verdiği gibi, gayet lâtif çuhalar ve güzel elbiseler hediye etti.” Celâlzâde’nin Hicaz’a geri dönüşte deniz yolunu kullanmamasın özellikle tavsiye etmesinde Mısır’da iken gerçekleştirdiği tehlikeli deniz yolculuğunun önemli rolü olmuştu. Ancak Kutbeddin el-Mekkî, ekonomik destek ve tavsiyelere rağmen İstanbul’dan Mekke’ye deniz yoluyla dönmeyi tercih etmişti. 4 Haziran 1558’de Osmanlı başkentinden ayrılan Kutbeddin el-Mekkî İstanbul’da 65 gün kalmıştı.

Bibliyografya

- Bedreddin el-Gazzî, *el-Metali'ü'l-bedriyye fi'l-menâzili'r- (fi'r-rihle-tü'r) Rûmiyye*, Köprülü Kütüphanesi, nr. 1390;
- Kutbeddin el-Mekkî, *el-Fevâ'idü's-seniyye fi'r-rihleti'l-Medeniyye ve'r-Rûmiyye*, Köprülü Kütüphanesi, nr. 2440;
- Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (M. Şerefettin Yalçınkaya- Kilisli Muallim Rifat), İstanbul 1941-43, I, 122-123, 153, 240, 380, 443, 454, 478, 596, 730-731, 735, 836; II, 1260, 1332, 1617, 1651, 1832;
- Şevkânî, *el-Bedrüt-tâli*, Beyrut ts., II, 57-58, 252
- Ekrem Kamil, "Hicrî Onuncu-Milâdî Onaltıncı Asırda Yurdumuzu Dolaşan Arap Seyyahlarından Gazzî ve Mekkî Seyahatnamesi", *Tarih Semineri Dergisi*, 1/2 (İstanbul 1937), s. 3-90;
- Fatih Çollak-Cemil Akpınar-"Gazzî Bedreddin", *DİA*, XIII, 537-539;
- Semavi Eyice, "Küçük Ayasofya Külliyesi", *DİA*, XXVI, 520-522;
- Eymen Fuâd Seyyid, "Nehrevâlî", *DİA*, XXXII, 547-548;
- Feridun M. Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-I*, İstanbul 2011;
- Feridun M. Emecen, "Hicaz'da Osmanlı Hakimiyetinin Tesisi ve Ebu Nüme", *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*, İstanbul 2009, s. 345-380.
- Mustafa S. Küçükbaşcı, "Kutbüddin en-Nehrevâlî ve Kitâbühü el-Bar-ku'l-Yemânî fi'l-Fethi'l-Osmânî", *Buhûsü'n-nedvetü'l-devliyye Havle'l-Yemen fi'l-abdi'l-Osmânî (San'a 16-17 December 2009)*, İstanbul 2011, s. 259-266.